

63.52
2-128

Чага байрам

Горно-Алтайск, 2003

*Эртен турадан энем шакпырайт
Эжик алдына сан салып,
Жанырган айды уткып, күндүлейт.
Таштардын үстине арчын бурладып,
Талкан, саржузын табактап экелет...*

(А. Самунов)

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И КИНО РА
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ЦЕНТР НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ
УСТЬ-КАНСКИЙ ОТДЕЛ КУЛЬТУРЫ

Чага байрам

63.521(=632)-731

У-128

Тургускан кижі:

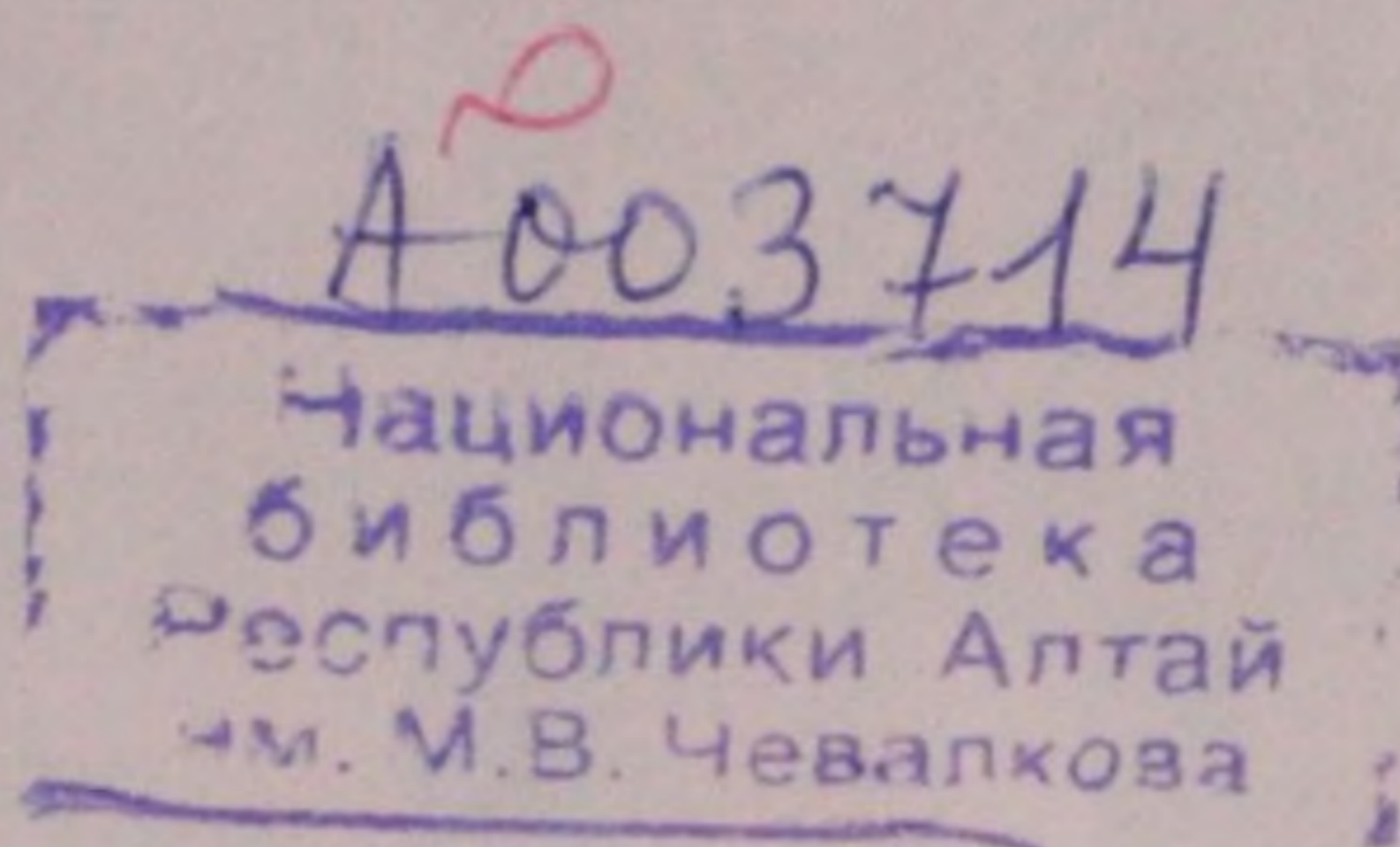
Енчинов Т.А., Кан-Оозы аймактын культура бөлүгинин методикалык төс јеринин ишчизи.

Јурукчы: Шодоев С.Н.

Фотојуруктар:

Абраимов В.К.,

Келюев В.Н.

Алтай албатынын Чага байрамына учурлалган јуунак бичикти ак жарыкка чыгарарына јаан јөмөлтөзин јетирген Алтай Республиканын культура ла кино аайынча министерствозына (јааны И. И. Белеков), Алтай Республиканын албаты культуразынын төс јерине (јааны Г. Н. Ойноткинова) јаан быйанымды айдадым.

Т. Енчинов

16. 03. 2005

5-ЕТА-45

Елчинов Валерий Александрович (алтай ады Тожыла) 1954 жылда кочкор айдың 12 -чи күнинде Ондой аймакта Алтыгы-Талду журтта чыккан. Бала тужынаг ала таайларынын айлында өзүп чыдаган.

1961жылда баштапкы ла катап Алтыгы-Талду журттын баштапкы

үредүлү школынын бозогозын алтап, баштапкы класска барган.

Сонгында одош жаткан Каракол журтта сегис классты божодоло, бир жылдан артык өйгө төрөл журтында таайына ла жегезине болужып, койчы болуп иштеген.

1972 жылда Барнаулда культпросвет училищеге үредүге кирген.

1975 жылдын жайында үредүни божодып, төрөл алтайына жанып келеле, Каракол журттын Культура Байзыгында художественный башкараачы болуп иштеп баштаган.

1977 жылда айыл-журт төзөп, өскөн чыккан Алтыгы-Талду журтка келип, завклуб болуп иштеген.

1980 жылдын сыгын айында Каракол журтта автоклубтын ижин башкарып иштеген.

1985 жылдын кичү изү айынын тал-ортозы киреде, эш-нөкөринин чыккан-өскөн Кан-Оозы аймагы жаар көчөргө келишкен. Шак ол өйлөрдөн ала бала-барказыла кожо Кан-Чарас Алтайда жадып, иштеп турган кижиге.

1995 жылда Г.И. Чорос-Гуркиннинг адыла адалган сыйдың лауреады.

1977 жылда «РФ культуразынын ат-нерелү ишчизи» деп бийик ат-нере берилген.

Жайалтазы жайылган, Тожыла!

Кажы ла кижн ак-жарыкка туулып бүүдерде, ак ла көк жайаңнаң жер үстине алкышту чыгат. Оноң ары жүрүмнн сениң билегнең, жаткан төрөлинген, сениң бойыңнаң турумкайыңнаң камаанду. Кижн качан ырысту? Качан сениң тазыл - тамырын албатынның өзүмине берилип, күр-көксинде ийде -күч, санааларын ла амадуларын сүүген ижинге берилип, айлындагы «таш-очогы амыр турган, уй-малы көптөп өскөн» тужында. Андый ырыска туулган ла тапталган кижн Кан-Оозы аймактын культура байзыгынын ишчизи Енчинов Валерий Александрович, алтай ады Тожыла. Чыккан-өскөн жери Ондой аймак, Ленинжол журт. Кан-Оозы аймакка 1985 жылда кичү изү айда билезиле көчүп келген. Божоткон үредүзи аайынча клубтын ишчизи, мында иштегенинең бери он сегис жылга фольклор аайынча методисттин ижин бүүдүрди. Республика ичинде иштегени одус жыл болды.

Сөөктөрднн байрамын Кан-Чарас аймагында өткүрнп баштаган кижн, Тожыла. Келейде — тодоштордын, Кырлыкта — иркиттерднн, бу байрамдар республикан кемине өзө берген.

2002 жылдын турултазыла эн артык методический төзөмөллө Енчинов В. А. «Эн артык методист» болуп республика ичинде чыккан.

Валерий Александрович төс библиотеканын ишчилериле кожо бичичи-жерлештериннн Н. А.Шодоевтин «Ак суус», Т.Акуловаанын «Эн калын журт», А.Яйминнин «Мен Алтай эл» деп бичиктериннн презентациязын өткүрген.

Бойы комус ойноп, үлгерин кычырып сценага чыкса, онын су-алтай мөнгүнделип чыккан эрмек-куучынын угуп ла отурар күүннн келер. Онын үлгерлерине «Алас» Б.Байрышев, «Байару» А.Токов күү бичип, кожоңдогылайт. Алтай албатынын оос поэтический творчествозын: кожоңдорын, чөрчөктөрнн, кеп ле укаа сөстөрнн, алкыштарын, табышкактарын жууп, кажы ла өткүрген иштерине тuzаланып, онын өзүмине ле таркаарына жаан ажару салат. Жаңгар кожоң Кайсында өдүп турарда, чакылардын көрү-маргаанын, таң атту кижиннн кожоңын сонуркада көргүскен эди.

Культуранын ишчилерине болушту методикалык иштердннн учуры сүрекей жаан. Онын газеттерде чыккан бичимелдернн, сценарийлернн ижинде тuzалангылайт. Кандык айда «Чага байрам» деп баштапкы мето-

дический жуунтызы чыгар. Жууган ижи аайынча материалдары эмди де уч кире бичик болор. 2003 жылда откөн эки жаан республикан ла телекейлик фестивальдардын сценаризи — жайалталу Тожыла.

Керсү ле жалакай эжиле Раиса Трофимовнала уч бала чыдадып азыраган. Жаан уулы — Эркин, университеттин түүкилик бөлүгин божодып, Кан-Оозынын школында иштеп, бойынын иштенкейиле амадузыла диссертация бичип, английский ученый Фордтын Грантына туружып, тургуза ойдө уч айга Москвада үренет. Кызы — Эркелей педколледж божодып, үредүзин психология аайынча университетте улалтат. Эң кичинек кызы — Наташа 11 класста үренет. Раиса Трофимовна ла Валерий Александрович баркыларын көрүп, чыдадып ырысту ла токыналу отургылайт.

Одус жылга эткен ижинин једимдерин төрөли ле иштеген өмөлиги бийик баалаган: баштапкы Бастырасоюзный фестивальдын лауреады, 1981 жылда ВЦСПС-тин «За достижения в самодеятельном искусстве», 1991 жылда «За отличную работу» значокторло кайралдаткан. 1995 жылда Чорос-Гуркиннин адыла адалган премиянын лауреады, 1997 жылда «Заслуженный работник культуры Российской Федерации» деп ат-нере адалган.

Күндүлү Валерий Александрович! Аймактын культура бөлүгинин ишчилеринин алдына толуп јаткан толо јажынгла уткыйдыс!

Күүнзегенис: Ирбизек баатырдый су-кадык, биленге ырыс ла амыр - энчү, чапкыр тенгериде толун ай ошкош айылында үзе толо болзын. Баркыларын слерге тунгей, албатызынын кеендигин, түүкизин ле фольклорын өрө өскүрип, јер-телекейге көргүссин, үреткен јиит поэттериннен Л.В.Кокышевтий жайалталар өзүп чыксын.

*Албатыбыстыг, Алтайыстыг алкыжыш сеге!
Аржан -тогмок сууларышыг томьш-арузыш сеге!
Төрөлиштиг тууларышыг тымыгыш, бийигин сеге!
Аластаган арчышыс арутап-томдон жүрзин,
Ак јайыгыс корулап турзыш!*

Культура бөлүгининг өмөлигининг алдынаг Н.Т.Янтыкова

ЧАГА БАЙРАМ — АЛТАЙ ЈАНҒЫ ЈЫЛ

2) Озодо улус бичик билбес көпти ондобос деп айтканыла кемигер бүгүн жөпсинер? Чактар өйлөр солунган да болзо, айлаткыш көрүм-шүүлтелери, билгирлериле бис олардон сондоп јатканысты ондобой јадыбыс.

Јаан јашту өрөкөндөрдүн эске алынғаныла болзо, озодо улус Јаңы жыл кирип јатканын өрө турган жылдыстардын жылыжып турғанынан көрүп, билип алатан.

Јартап айтканын Мечин жылдыс айдын алдыла канча јаңыда өдөр, онон ло өйди чотоп алала, эртеден белетенип, Јаңы жылды уткып јат. Кажы ла жыл Чага байрам башка-башка өйлөрдө, ай јаңырган тушта өткүрилет.

Ай јаңырып, көрүнип турза 4-тө, 6-да, 8-те, 10-до, кем качан канайда саңын салар күүндү онойдо ло салар.

Саңды салар ээжилер: озо ло баштап арчын өртөөр. Кой сойоло эденин, төштин, жүректин, куйруктын бажынан, богоно, сүме кабырғазынан (тус салбас) эжерлеп күндүлеп јат.

От-энеге экелген аш-курсагынан (быштак, сарју, курут, талкан, боорсок, өрөмө, эјегей) тејилеп амзадар. Саң салза јаңы сааган ак малынын ак сүдиле ак ајаска үрүстеер учурлу. Сүт эн ле јаан једимдү болор.

*Арга-чакты кийдирген,
Арка-сынды арутаган,
Саһаа-күүнди узаткан,
Јаңы ийде-күч кошкон
Эл-јондык “Чага байрам”
Мыһаһ артык јаранып,
Кееһ сүрлү байрам болзыһ.
Алтай Кудайыс
Ак-Бырканыс јол берзин!*

АЛТАЙ-КУДАЙЫМА БАШ БОЛЗЫН!

1) Чага байрам алтай албатынын эһ јаан ла чүмдү байрамы. Оны байрамдаары калганчы он жылдыктын башталғанында орныктырылып, жылдан жылга улалып, эл-јондык байрам болуп элбей берди.

Байрамды өткүреринин албатыда алдынан бери јаңжыккан ээжилери бар. Је ол ээжилерди кезиги, анчада ла јашөскүрим, билбей де, ондобой до јат.

Культишчилер байрам алдында онын чүм-жандарыла, ээжилериле ажындыра таныштырган болзо деп сурайдылар. Бу жанынан жакшынак жөмөлтөзін, филология билимдердин кандидады Клара Эргековна Укачинанын, Чага байрамнын чүм-жандары керегинде бичимели жаан тузанын жетирер деп иженедис.

ЧАГА БАЙРАМГА БЕЛЕТЕНИШ

1. Алтайдын агару ээзин уткыыры. Элден ле озо күрөө-таш белетеер керек. Журттын күнчыгыш жанынан жарамыкту, кеен төстөгинде ол ло күрөө-таштын жанына САН-ТАГЫЛ белетеер. Бийик эмес, же элбек, жоонзымак агаш болчоктон, өзөгинде терең эмес ойык болзын. Бого чагалап келген улус арчын күйдүрүп, Алтай ээзинен алкыш-быян, ырыс-једим, жакшы жүрүм сурап, бажыргылап мүргүгилеп јат.

2. Таш-күреенен ле саннан ыраак ЖАЙЫК тургузар. Мыны јажы жаан, чүм-јанды билер эр кижі јазаар учурлу. Јайыктын кебери, бүдүми — эки кайыннын ортозыла узун ак јип учук эмезе ак бөс тартар. Келген улус бого кыйра буулаар. Кыйралардын өңи — ак, көк, чанкыр, јажыл, сары. Олордын эзинге элбирегилеп турганын көрөргө дө јараш: көксин кенгир, көзин сүүнер...

3. Күрөө-ташка эрјинелү Эре-Чуйдын эл-јоны балын тургузар. Балын дегени — Алтайдын 12 ағынын кеп-сүри. Бейин, Урсул ичинин улузы, шатра тургузар. Мында Айдын, Күннин — бастыра ак малдын, койдын, жылкынын кеберлери, оноң чакынын, чадыр айылдын, айландыра турган бийик сүмерлердин, оноң байлу-чүмдү туулардын ла јерлердин арукеен кеберлери.

4. Сүттен белетеген аш-курсак. Алтай ээзин алкаарда, чачылгага анчада ла жылкы малдын сүди болзо, сырагај жарамыкту. От-Энени күндүлейтен курсактар: курут, быштак, сарју, эјигей, койдын эди ле оноң до өскө аш-курсак.

5. Сүт уратан эптү, јараш көнөктөр, алтай аракы урар тажуурлар кеен-јараш кулјалу турар. Ичинде актаң тамган ачу аш болбой кайтсын.

6. Алтай ээзине чачылга эдерге ак, кызыл өңдү, сорбыланбаган шајыг, агаш чөөчөйлөр, мөнгүн калбактар керек. Бу база бир байлу јанг. Ончозы бүдүн, јараш, оодык-сынык јок болзын.

ЈАЙЫК ЛА ТАГЫЛ-САҢ

а) сол јанына эр улус јуулар

б) он јанына үй улус.

Мында эр ле үй улустыг учуры. Ол тушта байрам аайлу өдөр. Тууразынан келген айылчыларга көрөргө эптү ле јарамыкту. Анчада ла өскө укту ла јаан-мүргүүлдү улуска солун. Оног өскө булгалыжа берер. Бу агару байрамнын јанжыгуларын, байларын ла мүргүүлдерин буспас јанду. Онын ээжилери чактар өткөн. Эмди де узак өйлөргө артар ла ундылбас.

7. Чага байрамнан озо айыл-јурттыг ичи-тыштын, кажаган-чеденин арутап алар керек. Ончозы чек, ару, көрүмјилү ле көдүрингилү болзын.

8. Чагалап келгендер ару, јараш, јангы кеп-кийимдер кийер.

Мынайып белетенгени — Јангы јылды уткыза, Алтай ээзине јараганы. Онойдо ок байрамга келген ле јуулган улустыг да күмүрел күүнин көдүрип ле көкидип, оморкодып јат.

ЧАГАНЫ ӨТКҮРЕРИ

Јүрүмнинг јүс катузы ундылзын...

1. Айдын 4-6 јангызында бу јебреитик байрамды өткүрип ле уткып јат. Күн кырдан өксөп, көрүнип ле келзе, айланып јанган Јангы јылды, Алтайдын ээзи уткыыр.

2. Алтай ээзин јуртында коромјы болбогон биленег эр кижии алкап баштаар.

Бу бичимелимде Алтайына учурлаган алкышты, кыпчак сөөктү, чүм-јанды билер, јаан јашту өрөкөннинг, Иженердинг, орустап Евгений Модестович Чапыевтинг, айтканыла берип јадым.

*Айлу-Күндү ак-јарык,
Алтай ээзи Ак-Буркан!
Элгелү алкыш берзин,
Эрјипелү салым берзин.
Арба јааштар көптөзин,
Мөндүр јааштар јунулзын,
Мөнгкү сындар јенгилзин.*

*Кирге-торго туттуртпазын,
Кинчек-јарамас јууктабазын,
Алмыс-шулмус алдабазын,
Аза-јеектер табарбазын!*

Байрамды баштаачы кижии Алтайын алкап, Јаңы жылды уткып турза, Чагага келген өскө улус, эл-јон оныла кожо күнчыгыш јаар баштанып, кожо ло алканар. Бу өйдө кем кайда јаткан, ондо кандый байлу ыйыктар, туулар, боочылар бар, олорды адап, алкыш-быйан сураар јанду.

АЛТАЙЫНА БАЖЫРГАНЫ

Баштаачы эр кижии Алтай ээзин, байлу ыйыктарын, онон јылын, От-Энени алкап божозо, арткандары ады-јолын, сөөк-тайактарын адап, алкыжын айдып, мүргүүр. Мүргүүр тужында күнчыгышына баштанып, он тизезине чөмчөйө түжип, эки алаканын мандайына, тумчугына, ээгине, төжине тийдирип, чаканактарыла, алакандарынын кырыла јерге тийип, үч катап ЈАЙЫККА, онон ОТ-ЭНЕГЕ бажырала, алкаар јанду.

Мүргүйтен чүм-јаң узак өйдинг туркунына өдөр. Мында сандыраш, мендеш керек јок. Улус токыналу болор учурлу. Кажы ла чүм-јаң бойынын тургузылган ээжизиле өдөр лө барар. Алкыштарды эр улустан элипселип көп тө улус айтса, јараар. От-Энени канча ла кире көп улус алказа, сүрекеј јарамыкту. Кажы ла келген кижии алкап, ичинен, өзөк-буурынан ару сөзин, ак санаазын айдып, шыпшанып јат. Алтайынан, Кудайынан аржан-кутук сууларынан, үйде күйген јаларынан алкыш-быйан сурап јат.

Санга арчын салып, От-Энеге экелген аш-курсагынан тејилеп амзандып, оны күндүлөп, алканып, мүргүп божогон кийнинде, бой-бойыла јакшылажар, таныжар, сүүнчилү, јараш алкыш-быйан айдыжар. Мыны угуп, кажы ла кижининг күүн-санаазы јарыыр, сын-арказы јенилер.

— Јылды кандый чыктаар? — дезе,

— Öнкүр, өгкүр — деер.

— Канча јашту болдыгар?

— Бежен јашту болдым — дезе,

— База ончо ок јаш кожулзын — деер.

Мындый эрмек-куучын онон до ары, өдүп ле улалып јат.

Айдарда, Чага байрам — чүмдү -јанду, күндүлү, алкышту, кожондорлу, жүзүн-башка маргаан-ойындарлу. Эмдиги Чага байрамды јербойында өткүрип тургандар онон ары онын өткүрерин теренжидип, бойларынын билгирин, узын, кеендигин, јайаандарын көргүскилейт. Оны-

зы сүрекей жарамыкту деп бодойдым. Бу ару, жараш байрам мынанг да ары
өңжииринде ле жаранарында аланзу жок.

Бу келген Жаңы жылда алтай калыгыма амыр-энчү, су-кадык, аргалу-
чакту жүрүм, бийик једимдер, сүүнчилер, күр-көгүстерине күмүрел түшкен
от-јалбышту ла өлбөс-өчпөс жүректер күүнзеп турум. Алтай-Кудайыма баш
болзын!

К. Э. Укачина, филология билимдердинг кандидады.

АЛКЫШТАР

3) Эне јерин байлап, бажыратаны алтай албатынынг јебрен ойлөрдөн
бери јандап келген чүм-јаңы. Эне јер ээлү, ого бажырып, алкап, Алтай
Кудайынанг болуш сурап жүрген кижии јакшы јадар.

Чага байрамда сөстинг байын, учурын билер, јаан јашту, оочы сөөктү
Эчиш Тоедов өрөкөннинг Алтай Кудайын көдүрип, јангырган јыл јарамык-
ту болзын албатыга амыр, тыш жүрүм, мал-ашка кирелте экелзин деп ал-
канып айтканы, эне јериле, от-очогыла, төрөл элиле јуук колболу болго-
ны бу алкыштардан јарт угулат:

*Кан-Чарас Алтайым
Канча турган өзөгим
Кайракоон баш болзын!
Кышкы күнде карлу,
Јайгы күнде јангмырлу
Кайракоон баш болзын!
Айлу күндү Алтайга
Айылдап келдис өрөкөн,
Күн бырканду Алтайды
Күндүлеп келдис өрөкөн.
Кайракоон баш болзын!
Отура түжип мүргүдис
Оног ары бажырдыс.
Кайракоон баш болзын!
Күнчыгышту Алтайым
Ай јанына болгожсын,
Алтын-мөнгүн кайа бүткен
Арказы болгожсын
Алын-мөнгүн агаи бүткен
Алтын Туу деп Алтайым*

Актаг сүттег амзагар
Чө-өк дедим!
Эргек бийле томдойын
Эки тазсуур бодогор,
Алаканла томдойын
Алты аркыт бодогор.
Кайракоон баи болзын!
Эки азым чай астым
Эриги жок ичигер,
Алты казан чай астым
Ары жанаг амзагар.
Кайракоон баи болзын!
Төрт талалу Алтайым,
Төрбөт ойрот каандарым
Кайракоон баи болзын!
Кара агажы черү турган
Кату тазы куйак болгон
Кайракоон баи болзын!
Тогузан айгыр мал туткан
Тогузан жылга кур туткан
Элге-жонго быйанду
Эне болгон Алтайым
Кайракоон баи болзын!
Эне Кырлык Алтайым
Эл баскан тууларым,
Чарас бажы тайгалар
Чагкыр бүткен Алтайым
Кайракоон баи болзын!
Мөш агажы жалбак болгон
Мөнгү кары сузун болгон,
Жаи агажы жаблак болгон
Жааган кары сузун болгон
Эржинелү Алтайым
Эрке тынду талайым
Кайракоон баи болзын!
Айу жаткан арташтар,
Түлкү жаткан түкештер
Кайракоон баи болзын!
Чө-өк дедим!
Айлу күндү тегерим,
Ай бырканду албатым

Кайракоон баш болзын!
Ай жагыда алкап келдим,
Күн жагыда күндүлөп келдим.
Ак ийнектиг урагын
Алып келдис амзагар
Кайракоон баш болзын!
Кой жыл айлап келди
Койды малды корып турзын
Ай бырканду албатыма
Алкыжаардаг беригер
Ал санаазын жарыдар.
Кайракоон баш болзын!
Мөйгүн болгон тайгалар
Мөш агашту Алтайым
Мөндүр-Соккон ичинег
Алкап жадым өрөкөн
Кайракоон баш болзын!
Бай Үлгенин балазы эдис,
Бакты каанын жеени эдис
Кайракоон баш болзын!
Алтайымнаг алганым
Албатынаг тапканым
Ак ийнектиг урагы
Ак сүдинег амзагар
Кайракоон баш болзын!
Чө-өк дедим өрөкөн!
Күски турган жеримнег
Күкүрт эзин тайанган,
Жаскы турган жеримнег
Жалкын эзин тайанган
Кайракоон баш болзын!
Аргымак атка болгожсын
Канат берген өрөкөн,
Албатыга болгожсын
Курчу берген өрөкөн.
Кайракоон баш болзын!
Алтын казык өрөкөн
Кайракоон баш болзын!
Темир казык айланган
Жети жакшы төрөгөн,
Жер Алтайдыг үстінде
Жети Каан деп жылдызым

*Јети јаан баатырым
Јергележип келигер.
Актаг-сүттөң амзагар
Алкыжаардаң беригер
Албатыны курчагар.
Чө-өк дедим!
Ак сагалым сыймадым
Алкы бойым бажсырдым
Кайракоон баи болзын!
Элим-жоным једип келт
Јетен жүзүн албаты
Кудайым деп бажсырын келт.
Кайракоон баи болзын!*

КАН-ООЗЫ АЙМАКТА ЧАГА БАЙРАМ КАЧАН, КАЙДА ӨТКӨНИ ЛЕ ӨДӨРИ ААЙЫНЧА ТҮҮКИЛИК ЈЕТИРҮ (1996 жылдан бери)

Чычкан жылда (1996 ј.) — Јабаган јуртта
Ўй жылда (1997 ј.) — Кан-Оозы јуртта
Бар жылда (1998 ј.) — Кан-Оозы јуртта
Койон жылда (1999 ј.) — Кайсын јуртта
Уулу жылда (2000 ј.) — Кан-Оозы јуртта
Јылан жылда (2001 ј.) — Кан-Оозы јуртта
Ат жылда (2002 ј.) — Кырлык јуртта
Кой жылда (2003 ј.) — Мөндүр-Соккон
јуртта
Мечин жылда (2004ј.) — Көзүл јуртта
Такаа жылда (2005 ј.) — Келей јуртта
Ийт жылда (2006 ј.) — Јалаңай —
Бажы јуртта
Какай жылда (2007 ј.) — Экинур јуртта
Чычкан жылда (2008ј.) — Јабаган јуртта

Ајару: 2001 жылдаң ала аймактың Чага байрамы јурттар сайын өткүрилип башталган. Ого учурлай анғылу очок белетелип јазалган. Ол Чага байрамның анғылу сүр темдеги болуп, кажсы ла јыл јурттарды эбирин, јарашты ла јакшыны сыйлап, келерликти байғызар.

АЙ-КҮННИНГ БАЙЫ

Алтай кижии айды, күнди байлап жүрер. Айдын жаңызы, эскизи, аразы үзеги учурлу неме. Ай баштапкы ла экинчи жаңыда көрүнбес.

Айдын жаңызы күнбадыштан, эскизи күнчыгыштан көрүнөр. Ай жаңырган кийинде, үч жаңыда он жаанынан сол жагы жаар сүрекей чичке болуп көрүнүп баштаар, сегис жаңыда талортолой болор. Айдын жаңырганынан ала 14-15 жаңызында ай теп-тегерик болор. Оны «Ак Толун» деп айдар. 16 жаңызында «Кызыл Толун» деп айдар. Онон ай ойто эскирип баштаар. Бир ле эки эскиде айдын аразы кирер. Ондый түндерди «Айдын аразы» деп айдар.

Бу коркушту байлу өй. Мындый өйдө айылдан улуска сүт бербес. Айылдан от чыгарбас, күл төкпөс, жол-жорукка, сакып алгадый болзо, атанбас. Жаан учурлу байрамдар, той-жыргал этпес.

Ай эскиде түнде кижинин адын адабас. Кижинин ады-жолун адаза, онын куды чыгып, жулазы жастыгар. Ол тушта кижии оорый да берерден айабас. Ай эскиде үйден кижии арчуул, бөрүк жок чыкпас. Түнде, энирде тышкары чыкса, отко үреле чыгар — от кижини корулаар.

ОТЛО КОЛБУЛУ ЧҮМ-ЖАНДАР

Алтай албатынын эн байлап чеберлейтен, алкайтаны — ол от. От ээлү. От тынду. Оттон байлу, оттон жаан неме жок.

От-очоги кижини корып жат. Ончо жаманды жайладып жат деп албаты ондоп, оттын учурун сүрекей бийик байлап ла көдүрип келген.

Чага байрамда ончо чүм-жандар оттон башталат. От-энеге учурлай айткан алкыштар көдүрингилү сөстөриле чүмдү ле сүрлү угулат:

*Күлер очок күндүлү
Күн бырканыс быйанду,
Алтын очок күндүлү
Ай бырканыс быйанду.*

*Кайракоон бааш болзын!
Актаг сүттег амзап жадар
Албатыны курчап жадар
Кайракоон бааш болзын!
Күркүреген от-эне
Күннег күйген бай-эне
Айдаг келген бай-эне
Талкан-күли обоо болгон
От-эне кайракан!
Кылду башка куйак берген
Кызыл тынга курчу берген
Кырык башту кыс эне
Одус башту от-эне
Чө-өк кайракан!*

*(Айткан кижиси 70 жашту оочы сөөктү
Тоедов Эчиш Нөкөрөвич. Келей журт)*

Оттын чүм-жангыла колбой мындый жастыралар эдерге жарабас:

а) энирде, оног ай эскиде күл төкпөс, айылданг чыгарбас. Ай эскиде күлди кандый бир көнөккө жууп койор. Ай жангырза кижиге баспас жерге төгөр;

б) отко суу төкпөс, сүрее, кирлү неме салбас, түкүрбес;

в) үй кижиге оттын бажын кечире баспас, турун алтабас;

г) отко буур тиштебес, кан агыспас — Оттын ээзи чедигер (ачынар, ачурканар).

Отты байлап, ого миистү курч неме уулабас. От кулактуга, көстү, башту, бутту (от айагы) деп, алкыштардан билип аладыс.

АРЧЫН

Ада-өбөкөнниг жанын жандаарга алтай кижиге арчыннын байын тудар керек. Бастыра немени арутаар неме — арчын.

Алтайыстын энге агару, энге байлу өзүми — арчын. Арчын ажыра бис кудайларысла колбу тудуп, алкыш быйан сураидыс. Ооружоболго түшсөөс — аластанып арутанадыс. Ару жерлерде өскөн арчын-өзүмниг байы жаан.

Арчыннын байы мындый болор:

— Арчынды үзөргө кижиге амадап барар керек.

— Болгон ло кижиге үспес. Үй кижиге, 12 жаштанг өдө берген кыс бала үспес.

— Јуук кижн божогон кижн үспес.

— Эзирнк кижн үспес.

— Акчага болуп арчынды сатпас.

ӖскӖ улустан сурап алгадый болзо:

неме албайтан сӖоктӖ улустан, кернш-чууганду јаткан јурттаг, мӖйкӖ чыгарган јурттаг сурабас.

— Арчынды эртен тура кӖннин чогы тал-тӖшке јеткелекте, кӖндӖ јерде кыйра буулап, алкыш-быйан сурап, айдынып Ӗзер. Бир тӖстӖг эки ле сап — эжерлеп Ӗзер.

— Айылга экелнп, оны јангы ак бӖскӖ оройло, бажын кӖнчыгыш јаар эднп, улус тутпас, тнйбес јерге салар.

— БӖдӖн арчынды ӖртӖбӖс. Озо баштап ӖртӖӖргӖ јаткан арчыннын алдындагы эки сабагын Ӗзеле отко салып ийер. Онын кнйннде бала-барканы, алкы бойын, айылдын ичнн аластаарга јараар.

— Той тужында эжерлеп туткан арчынла јакшылажадыс, таныжадыс. Кандый агару, кандый ару ла бнйнк кӖӖн!

Арчынла аластап, акла ӖрӖстеп, агару Алтайысты алкап ла байлап јӖрели.

ЈАЛАМА-КЫЙРА

Алтай кнжинн ада-ӖбӖкӖзннн јангын јандап турган бир учурлу чӖм-јангы — ол кыйра буулары. Кыйра буулаш Алтайды кӖндӖлеген јанг.

Алтай кнжн кандый бир јаан јол-јорыкка (куда-тойго, эл-јондык керектерге барып јатса) бнйнк ажуларга токтоп, Алтай Кудайына, Алтайына бажырып, олондон алкыш-быйан сурап, барааткан керегнм бӖтснн, јол-јорыгым јакшы болзын, јурттым амыр-энчӖ јатсын, оору-јобол табарбазын, бала-баркам эзен-амыр јӖрзнн, калыгым токыналу јатсын деп акту кӖӖнненн айдынып кыйра буулап јат.

— Кыйраны ыраак јорукка барып јаткан кнжн озолондыра амадап, белетеп алар.

Кыйраны, кӖнет јерге буулар. БӖстнн Ӗнгн јарык болор учурлу. Ак бӖсти алала, аркагын јыртала, бӖсти узада сыныла эки ӖӖлӖ кире кыйра эдер. Кыйранын узуны 50-60 см. болор учурлу. Кыйраны чет, мӖш, кайын, тал агаштарга буулар. Кыйранын эки учын теп-тег эднп тудала, будакка салып, эки учын ортозынан ӖткӖрнп буулап јат.

Кыйраны эжерлеп буулаганда:

Эки кыйраны алала, бир јанын узун эдип тудала, бир катап бир учынан буулап јат. Мынайып буулаганда өрө турган Алтай Кудайга айткан алкыш сөс түрген једер деп, јаан јашту өрөкөндөр айдат.

Алтайын көдүрип турза, Чага байрам тушта, кыйраны эки кайынгнын оргозыла тартылган, койдын түгинен катап эткен жибек учукка буулап јадылар.

Кыйранын байы мындый болор:

— кыйраны јырага, тегенектү агаштарга буулабас

— орой энирде, түнде, ай эскиде кыйра буулабас

— торко бөстөн кыйра этпес

— бөс јок болзо, минип жүрген адынын ыйык жалынан үзеле буулар

— кыйраны мендей-шиндей бууларга јарабас

— кыйраны эски бөстөн, бөстин артканынан этпес.

Јол-јорукка жүргенде кыйраны өлүм-јидим болгон јурттын (уйанын, одунын) кижизи буулабас.

Алтай кижинин чыккан-өскөн јери байлу. Онын ан-кужын, мал-ажын, өлөн-чөбин, өзүмдерин чеберлеп, аржан-кутук сууларын, алтын боочыларын, ару-чек тудуп, байлап жүрели.

ЈЫЛДАР ТЫНДУЛАРДЫН АДЫЛА НЕНИН УЧУН АДАЛГАН?

Бу јанынан мындый кеп-куучындар бар.

Озо-озо чакта јарлу каандардын Каа-Кааны чыккан күнинде тындударды кычырган болтыр. Онын чыккан күнинде өргөөгө тындудардын келгени аайынча (кем озо, кем сондоп келер) бир јылдан ширееге отурып, башкарар јан берер деген. Айдарда, эн ле озо кааннын өргөөзине јер айкакка токтобос, кайдан ла өдө конор Чычкан једип келген болтыр. Онын учун јылтоолош Чычкан јылдан башталып јат. Калганчы учунда кааннын өргөөзине јылбас Какай јеткен. Он экинчи јыл Какайга келишкени ол болтыр.

4003714

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН ЖЫЛТООЛОШТОРЫНЫН УЧУРЫ

Баштапкы жыл — Чычкан жыл. Бу жымжак жылу жыл болор. Чычкан жылда чычкан кыс балдар айылду-јуртту болзо, көп балдар азыраар, жүрүми ырысту болор. Уул балдар жуунчак, тудунчак ла кымакай болор, тапкан-јөөгөнин айылына экелер, көп мал азыраар, аргалу-чакту јадар.

Экинчизи -Уй жыл. Бу соок тумчукту мал, онын учун Уй жылда чычкан кыс бала јаман, кыйгас кылыкту болор, уул бала бооду, айылына көп иш этпес, ачынчак, күркет, согушчан кижилор.

Үчинчизи — Бар жыл. Бу жыл соок ло кату, кыш узун болор, мал-ашка кату болор. Бар жылда чычкан кыс балдар шулмус, чечен тилдү, айткан эрмеги эптү, јон ортодо тоомјылу болор, уул балдар чыйрак, одын айланып көп отурбас, арка-тууда андап жүрер улус болор.

Төртинчизи — Койон жыл. Койон жылда кар јаан тўжер, је соок болбос, жылу жымжак кыш болор, азыраган малдын јаш балазы сукадык өзөр.

Койон жылда чычкан кыс балдар ак санаалу, јобош, кижиге киленкей болор. Уул балдар койондый чыйрак, айлы-јуртына, бала-барказына кару, јобош улус болор.

Бежинчизи — Улу жыл. Бу жыл учураза ла кату болор. Улу деген неме мөнкү-тоштын јарыгында кыштар, јылый берзе, тенериге чыгып јайлаар.

Изү ле күйгек жыл болор. Улу жылда чычкан кыс балдар узун чачту, шулмус ла иштенкей, уул балдар калју, ачынчак, кара сагышту болуп бүдер.

Алтынчызы — Јылан жыл. Јылу, јердин өлөн-чөби, жүзүн-башка өзүмдери јакшы өзөр. Јылан жылда чычкан кыс балдардын чырайлары јараш болор, уул балдары ном-судур билер, илбичи-тармачы улус болор. Эткен ижи јылгыр бүдер, эки колы ус болор.

Јетинчизи — Ат жыл. Бу кату, кезик өйлөрдө жуулчакту да жыл болордон айабас. Кебинде јылан ла ат көрүшпес бүткен тындулар онын да учун бу јылдардын ортозы кызаланду да болор. Ат жылда чычкан кыс балдардын сындары коо болор, чыйрак, шулмус, аяк-казаны ару, аш-курсагы јеткил болор. Уулдары кату кылыкту, жууга-чакка учураар тапту.

Сегизинчизи — Кой жыл. Жымжак жылу жыл. Озогы улустын кеп куучыныла болзо, кой-мал эрјинеге тўнейлелет. Кой жылда чычкан кыс балдар ак санаалу, албаты-јон ортодо тоомјылу, күндүркек улус болор. Уул балдар көп балдарлу ла бай болор.

Тогузынчызы — Мечин жыл. Кышкыда јаан кар жаабас, жылу.

Озогы кеп куучынла болзо, Мечин жылдыс јайгыда кара суулу саста јайлаар, а кышкыда тенериге чыгар, онын учун јайгыда Мечин жылдыс кайда да көрүнбей јат. Мечин жылда чычкан кыс баланын эки јаагы кызыл-марал болор, эки көзи ары көрзө ай ошкош, бери көрзө күн ошкош, јараш, јарык чырайлу. Уул балдары кош-аркадый кабакту, коо-кырлан тумчукту, баатыр бүдүмдү шулмус кижилор.

Онынчызы — Такаа жыл. Кыш салкын-шуурганду ла соок. Жайгыда күкүрт-жалкын, күйгек болор. Ондый да болзо, албаты оору-јобол јок, эзен-амыр јадар. Такаа жылда чыккан кыс балдар керишчен ле копчы болор, а уул балдары тенекусү ле уурчы болор.

Он биринчизи -Ийт жыл. Жылу јакшы да жыл болзо, малдын јаш балазынан көп чыгым болор, жүзүн-базын оору-јоболдор көптөөр. Чокымдап айтса, чыгымду жыл болор. Ийт жылда чыккан кыс балдар ачынчак ла калју, айылдаштарын коп-топ, јамандаар, кериш-чуган чыгарар. Уул балдары чыйрак, анчы, андап барза, арчымагы куру јүрбес, аткан огы куру јерге барбас анчы улус болор.

Он экинчизи — Какай жыл. Бу жыл албаты-јонго до, ар-бүткенге де кату жыл болор. Јуу-чак болордон эме-зе јер үстине кандый бир јаман оору табылардан ай-абас. Какай жылда чыккан кыс балдар јаранарын ла кееркединерин сүүр, уулдары ус та болзо, кара сагышту, болор-болбос немеден өөн-бөкөн эдер, өч аларын некеер.

ЖЫЛДАР, ЖЫЛДАР

Чычкан жыл	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008
Уй жыл	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009
Бар жыл	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010
Койон жыл	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011
Улу жыл	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012
Жылан жыл	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013
Ат жыл	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014
Кой жыл	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015
Мечин жыл	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016
Такаа жыл	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017
Ийт жыл	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018
Какай жыл	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019

ЖЫЛДАРДЫҢ БЕЛГЕЗИ

	ЖАЙ	КЫШ	ЈАС	КҮС
Чычкан	Эрте	Жылу	Эрте	Эрте
Уй	Кыска	Соок	Орой	Эрте
Бар	Изү	Жылу	Орой	Эрте
Койон	Јакшы	Жылу	Эрте	Орой
Улу	Изү	Орто	Орой	Эрте
Жылан	Јакшы	Жылу	Соок	Орой
Ат	Јаашту	Орто	Орой	Соок
Кой	Јаашту	Орто	Орой	Эрте
Мечин	Јакшы	Эренгис	Эрте	Орой
Такаа	Јаашту	Соок	Орой	Эрте
Ийт	Јаашту	Соок	Орой	Эрте
Какай	Изү	Эренгис	Эрте	Орой

Бүгүн Чага байрам эл-јондык учурлу байрам болуп, Алтай культуранын өзүмине јаан толку, ийде кожуп, јүрүмиске јарык санаалар ла ару ижемјилер сыйлап јаркынду ла элбек јол алынды.

Чага байрамда эл-јон эн артык кожончыларын, ус колду эјелерин, эне-лерин, ага-карындаштарын эпчил ле бөкө баатырларын көрөт.

Чагада анчадала тошло тонгырган төнди төмөн аттын чанагына эме-зе малдын терезине отурып алала јарышкан айас јынгылаганы, байрам-дык күннин эн јилбилү ле чүмдү ойындарынын бирүзи. Бу ойын-марга-анда јаан да, јаш та ончозы омок-седен ойын-каткыда туружып јадылар.

Чагада анайда ок спортбүдүмдер аайынча онго јуук ойын-маргаан-дар өткүрилет. Ойын-маргаандардан јуулган улус алтай күрештин, таш көдүреринин, камчынын, тебектин, колјыгыштын, тонжаан јүгүриштин, шатранын маргаандарын јилбиркеп ле сонуркап көрөдилер.

Албаты јуулган јерде спорт ойындарла коштой алтай ойындар: «Сырга јажырып ойнооры», «Бөрү ле айгырлу мал», «Сокорок», «Јыну», «Табыш-кактар табары», «Буура ла ботоон», «Кажык», «Кур үзүш» ле онон до өскө көп ойындарды баштап ойнозо, јилбиркектер түнейле табылып келет.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ ОЙЫНДАРЫ

СЫРГА ЈАЖЫРЫШ

Онын ойнойтон ээжизи мындый: бир бөлүк улус јергелей отурала, баштапкы кижии сырғаны экинчи кижиге туйказынан кемге де көргүспей берер. Онон ары оны учына јетире кажы ла кижии улалта берип бараадар. Је сырга кемнинде колында артып ла калза, куру колды онон ары, сырга береечи болуп, учына јетире улалтып ийер.

Экинчи бөлүк улус сырғаны бедиреп, баштапкы бөлүк улустын чы-райлары јаар көрүп, билерге албаданып јат. Кемнин колында сырга ба-рын билерге күч боло берзе, эмеш кожондоп то ийедилер. Темдек эдип, мындый кожонды алалы:

Алтын бүрлү бай терек

Ай алдына јайканзын.

Алтын башту сырғаны

Ай ажырбай беригер.

Күмүш бүрлү бир терек

Күн алдына јайканзын.

Күмүш башту сырғаны

Күн эбирте беригер.

Je сырга бедиреген кижиге, оны таппаган, сырга жок колды «мында сырга бар» деп айткан болзо, база ойнотырып ийген деп бодолор. Ол кожон кожондоп, күү ойноп берер, бойынын билгени аайынча нени де эдип берер учурлу. Сырганы ас та тоолу улус ойноор. Алты кижиге үчтен эмезе сегиз кижиге төрттөн бөлүнүп ийеле ойнор. Сырга эдип топчыны, жинжини ле өскө дө кичинек болчок немени жажырып ийерге келижер.

СОКОРОК

Ойноочылар күреелей туруп ийер, ортозында дезе көзүн арчуулла танып салган Сокорок. Тургандары оны кыйгырыжат: «Мен мында, мен мында». Сокорок оны андыган улустын бирүзүн де болзо, тудуп аларга тап эдет. Кажы бирүзүн тудуп алган жерде, тангышкы арчуулын чечип, ого буулайт. Мынайда Сокорокты Сокорок солойт. Ойун калганчы кижиге тудулганча улалар. Ойноочылар көп болзо, кезикте эки Сокорок туткулайт.

АЙГЫРЛУ МАЛ ЛА БӨРҮ

Бу жашөскүримнин сүүген ойындарынын бирүзү. Оны 5-те, 50-де кижиге ойноорго жараар.

Айгыр болгон чыйрак ла күчтү уул күреенин алдында турар. Бөрүни көргүлөп ле ийзе, жаңыс жерге жуулыжып, улай-телей кучактажып алар, эн озо турганы Айгырдын курынан бектеп тудунып ийер.

Бөрү Айгырга удур болор, Айгыр жерди чапчып, ого удур тап эдер. Бөрү тизүнин он, сол жааны жаар болуп, малды айрыырга албаданар. Айгыр үүрин айлана согуп, Бөрүгө туттуртбаска карыжар.

Олуй-колуй турган уулар ла кыстар чүмдү кожон до чөйөр.

Аркада турган алтан чет —

Айгырлу малдын тебеези.

Алтан жүзүн ойыныс —

Алтай балдар жыргалы.

Жергелей турган жетен тыт —

Желелү малдын тебеези.

Жетен жүзүн жанарыс —

Жашөскүрим жыргалы.

Бөрүгө туттурткан ойынчы ойыннан чыгып жат. Айгыр ла Бөрүнин тартыжузы үүр мал түгезе жоголгончо өдөр.

ЈАБАГА ЈАРЫЖАР

Койдын эки кажыгын эмезе кажык кирези кичинек эки болчок немелерди бир колло

олый-солый өрө чачып, бирүзин де јерге түжүрбей, јангыс колло экилезин тудуп алар. Онойып, јабагаларды экилезин јарыштырып ойноор. Ойынның өдөр аайы:

1. Озо баштап јангыс кажыкты өрө чачып ла ойто тудуп, темигип ле үренип алар. Оның кийинде эки кажыкты өрө чачып ла ойто тудуп ойноор.

2. Бу ойынды отурала да ойноор, јеткил үренип алган кийинде, базып брааткан аяс ойноор аргалу.

3. Јангыс колло эки катап үренип алган кийинде, маргаан да эдер. Кажыкты көп катап өрө чачып, јерге түжүрбей көп катап туткан кижини, ойынды јенген болуп бодолор.

4. Онойдо јангыс колло эки јабаганы јарыштырып, темигип үренип алган соңында, эки колдың кажызына ла экиденг кажыктар алып, төрт јабаганы эки колло ойноорын баштаар.

Јакшы үренип алган улус, кажы ла колына эки кажык алып, төрт јабаганы эки колло јарыштырып ийетен. Мынайда ойноорго көп туружаачылар болор учурлу.

«ИЧЕГЕ АНТАРЫП» ОЙНООРЫ-

Көп улус бой-бойлары јаар көрүжип, эки јол јергелей турала, колдо-рынан экиленип тудужып алар. Онойдо туруп ийзе, бир учынаг ала экинчи учына јетире узун көңдөй јол боло берер. Бир кижини «көңдөйдиг» баштапкы учынаг киреле, экинчи учы јаар коркойоло барган аяс, экинчи кижини бойына талдап алала, јединип апарар.

Јаш уулдар ла кыстар ойногондо, кем кемди сүүп, јакшызынып, ичине јаарадып турганы, бу ойында билдире беретен. Онойып ойногондо, улус узак јерге «антарылып» барар. Көңдөйдиг бир учынаг киреле, экинчи учынаг чыгып јатканы, антарылып бараткандый. Тонның јегин эмезе ичеге антаргандый болуп көрүнетен учун, бу ойын «антарылган» деп адалган.

Бу ойында јендирген ле јенген кижини јок то болзо, јилбилү ойын. Бойының јединип апарайын деген кижини јединбей, јастыра тудала, өскө кижини јединип апарганы јииттерге сүреен каткымчылу деп бодолотон. Көңдөйлө өдүп јадала, кижини көрүп талдап ийерге, бажын көдүрген кижини јангыскандыра өткүргени, база соот боло беретен.

БӨРҮК ЧАЧАРЫ

Бу ойынның ады ла «бөрүк чачары», је чачатан немеде талдаш јок. Сынбас ла одылбас јымжак немени чачып јат. Темдектезе: арчуул, мее-лей, бөрүк ле о.ө. Ойноп турган кижини пени ле берзе, оны чачар. Је озогыда бөрүк чачарынаг башталган болгодый.

Ойноор ээжи:

Көп улус күреелей туруп ийер (в круг). Бир кижии ортозында турар. Кажы бир кижии «бөрүгин чачып ийзе, ортозында турган кижии оны тудар учурлу. Тудуп алза, оморды «садар».

Көп бөрүктерди тудуп алза, оморды «садар». Садучы «бөрүктин» базын тургузып јат. Кажы ла кижии бойынын бөрүгин садып алар. Је акчазы јок болзо, өскө дө неме берер.

Бөрүк тудуп турган кижии јастыра туткан болзо, ол бөрүкти өскө кижии тудуп, онын «ээзи» болуп, бойы садып јат. Бу ойында кажы ла кижии көп «бөрүк» тударга, бойы оны садарга албаданып јат.

Бу ойында көп акча да ойноп албас, көпти ойноттырып та ийбес, је түней ле улус јилбиркей берет.

Бу ойын кажы ла кижии көп «бөрүк» тударга албаданып турганы ла оны «садарыла» јилбилү учун, элбеде ойноп туратандар.

ЧАГА БАЙРАМНЫН ойын-јыргалы да ағылу. Эн ле чүмдү ойын — *тебек*. Тебек тееп ойнойтоны јаан учурлу ла чүмдү. Оны тегерик корголјыннын ортозындагы үйттен јылкынын, ол эмезе өскө дө тындунын јелбер түктү терезинен эдерге јараар. Тебекти ойнойтон јери база ағылу. Ару ла түс јер болзын. Мөрөйдө туружаачылар тебекти өрө чачып, кату чончойлу көм өдүкле элип-селип, канча ла кире узак ла улай-телей тееп ойнойтон. Учучында јенүни ойынга туружаачылардын чыдамкайлузы, күчтүзи, эпчили, јенил бутту капшууны алат.

АЛТАЙ КҮРЕШ

Алтай күрештин јанжыккан эжилери:

— күрешчилер кыйалтазы јоктон курлу болор учурлу;

— курларды чала бош эдип курчанар;

— курлардын тынын-божын шиндейтен ағылу кижии болор керек;

— ойын түс јерде өдөр эмезе улус јайа салган кийистин, эмезе кебистин үстине күрежет.

Алтай күреш Эл Ойыннын бүдүмдерине кирет, ондо ағылу кезем некелтелер бар. Бистин учуралда, текши албаты той-јыргалда ла о.ө. учуралдарда ойноор кеберлери берилген.

1. АЧЫЙ КҮРЕШ

Күрешчилер он колдорын удуратедире ийиндерин ажыра артып, сырттары јаар сунала, курларынан тудужар. Онойдо тудужала, өрө көдүријип, кыйазынан јыгарга, эмезе көдүрип чыгала јыгарга ченежер. Тегелү күрежер деп јөптөшкөн болзо, буттарынын тыш јанынан ла ич јанынан да тегележер.

Тын жыгылбаска, көдүрижип күрежер деп жөптөшкөн болзо, эн бийик көдүрген кижиге жеткен деп бодолор. Алын жанында курдан тудушпай, жаңыс кийини жанынан, он колдорула тудужала, жаңыс колдоп то көдүрер. Сол колдорун бойлорынын тизезине тайанып алар деп жөптөжөр.

2. КУРДАН ТУДУЖЫП КҮРЕЖЕРИ

Күрешчилер он колдорун сол колдорунун алдыла өткүреле, кийин жанында курдан тудар. Сол колдорула алын жанында курдан тудар.

Онойдо тудужала, өрө көдүреле жыгарга, кыйазынан да жыгарга ченежер. Ажындыра алган болзо, чалкойто жада түжеле, бойынын бажы ажыра да таштаар, туура таштап та жат. Тегелү күрежер деп жөптөшкөн болзо, буттардын тыш жанынан да, ич жанынан да тегелеер.

Же курдан, кийин ле алын жанынан тутпай, келтейинде (мыкынында) курдан да тудужар. Бу кеберди тузаланза, жада түжип ле тегелеп жыгарын жөптөжип алар.

3. КОЛ БАЖЫНАН ТУДУЖЫП КҮРЕЖЕРИ

Күрешчилер карыларынан эмезе өжиндеринен тудужала тууразы жаар таштажып, бойына жууктада тартыжып, ойто ийде салыжып, билдирбизинен жыгарга ченежер. Бир жаны жаар жыгаачы бололо, ойто база бир жаны жаар таштап турар.

Ажындыра жөптөжү жогынан, кыйалта жоктон, тегележип күрежер. Бир жаны жаар жерге тартып жүреле, билбизинен база бир жанынан тегелеп ийеле, серпе тартар.

4. КУЧАККА КҮРЕЖЕРИ

Курлаазын эбиреде кучактай тудуныжып алала күрежер. Белдеринен тын кезе тудужып турар. Кажызы ла бойына жаба тартып, белин кезе ту-

дуп ийерге ченежер. Курлаазынан кучактай тудала, өрө көдүрип ийеле, ойто жыгарга ченежер.

«АЛТЫН-ЧАКЫНЫНГ» КӨМЗӨЗИНДЕ

Кан-Оозы аймактын культура бөлүгинин «Алтын-Чакы» деп методикалык төс жеринде Чага байрамдарга учурлай байлык ла тузалу видеоматериалдар жуулган. Олордын тоозында:

1. «Чага байрам» — деп видеофильм — 35 мин. (оператор В.К. Абраимов).
2. Чага байрам — Кош-Агаш, Белтир журт, 1995 ж.
3. Чага байрам — Жабаган-1996 ж.
4. Чага байрам — Экинур-1996 ж.
5. Чага байрам — Кан-Оозы (1997, 2000, 2001ж.)
6. Чага байрамга учурлалган «Көк-Одычак»-1998 ж.
7. Чага байрам — Кайсын-1999 ж.
8. Чага байрам — Кырлык-2002 ж.
9. Чага байрам — Мөндүр-Соккон-2003 ж.
10. Чага байрам — Көзүл-2004 ж.

Кажы ла жыл Чага байрамдарда көрү-маргаандар бой-бойынан база аныланып турганын темдектеп айдар керек.

Анайып өткөн Чага байрамдарда аймактын эл-жонына мындый көрү-маргаандарды көрөр арга болды:

- а) «Кышкы алтай кеп-кийимдердин»
- б) «Эн узун тулуннын»
- в) «Тастаракайдын»
- г) «Алтай күүлик ойноткылардын»
- д) «Чаганы мактаган алкыш сөстөрдин ле жангар кожондордын»
- е) «Алтай сөөктөр аайынча»
- ё) «Алтай аш-курсактын»
- ж) «Кееркеде жазалган чанакту аттардын көрүзи»
- з) «Отыктын»
- и) «Алтай албатынын ойындары аайынча»
- к) «Шатрага», «Тастарканга»
- л) «Тепшиге» ле «Алтай курга» учурлалган көрү-маргаандар.

Лилбиркеген улус бу өрө тоололгон Чага байрамдарды ла көрү-маргаандарды видеокассетага бичидип алар арга бар.

Бистин суруу:

Индекс: 649450, Кан-Оозы аймак, Кан-Оозы журт, Ленинский ором, 98.

А.Г. Калкиннин адыла адалган Бичик кычырар тура
Методикалык төс жер «Алтын-Чакы».

ЧАГА БАЙРАМНЫНГ КӨРҮ-МАРГААНДАРЫНДА СОГУЛГАН ФОТОЈУРУКТАР

(В.К. Абраимовтын, В.Н.Келюевтин фотојуруктары)

Кырлары жабыс, суулары тайыс
Кырлык-Алтайдын чагаачылары
Ончо көрү-маргаандарда эрчимдү туружып,
баштапкы жерди (1000000)
миллион салковойды ойноп алдылар.

Кан-Оозы, 1997 жыл.

Лакшызы көп Чага байрам
Лаанга, јашка јаразын!
Кочкор айдын Чагазы,
Ырыс, сүүнчи экелзин!

Мөндүр-Соккон, 2003 жыл.

Тастарканнын көрүзи. Кан-Оозы, 2000 жыл.

Көзүл јурттын бијелик өмөлиги «Күзүни» алтай курга учурлалган бије көргүзет. МөндүрСоккон, 2003 жыл.

«Эрјине малдын ээр-јепсели». Кырлык 2002 ј.

Алкышчы К. М. Кыпчакова от-энени күндүлейт.

Чага байрамды алкаганы. Кайчы
А. Көзөрөков. Мөндүр-Соккон, 2003 ж.

Тошло тоньрган тонди төмөн тереге отурып,
жынылаар көрү-маргаан. Мөндүр-Соккон, Кой жыл.

Чага байрам

Сөстөри К. Тепуковтын
Подвижно

Күүзи В. Хохолковтын

1. Ө-рө турган, Ал - тай - Ку-дай, Слер-ге бис-тенг ал-
кыш - бый-ан. Слер-динг бер-ген а - ру су-да
Ja-жын-чак-ка бис-ке жай - ан. Жыл-дынг у-чы, жыл-дынг ба-
жы Ал - тай же-рис ал-каар ту-жы. Ча-
га бай-рам, ја - рык бай-рам Жа-ңы жыл-га ки-рер ал-
там, ал - там.

1. Өрө турган, Алтай-Кудай,
Слерге бистенг алкыш-быйан.
Слердинг берген ару суда
Жажын-чакка биске жайан.

Припев:

Жылдынг учы, жылдынг бажы
Алтай жерис алкаар тужы.
Чага байрам, жарык байрам
Жаңы жылга кирер алтам, алтам.

2. Амыр турзын арка-тажыс,
Көптөп өссин аңы-кужы.
Ару болзын ичкен суубыс,
Эзен турзын мөңкү туубыс.

Припев.

3. Калык-жоныс өңжү жатсын,
Кара түбек тийбей өтсин.
Бала-баркаас ырыс тапсын,
Күннинг чогы улай тийзин.

Припев.

Күн алдында бир терек

Сөстөри албатынын

Күүзи В. Хохолковтын

Не спеша

1. Күн ал - дын - да бир те - рек

Кү - мұш бү - рин жай - ка - зын. Кү - мұш

баш - ту сыр - гам - ды

Күн өт - күр- бей, күн өт - күр- бей

Бе - ри гер.

1. Күн алдында бир терек
Күмүш бүрин жайказын.
Күмүш башту сыргамды
Күн өткүрбей, күн өткүрбей
Беригер.

2. Ай алдында бир терек
Алтын бүрин жайказын.
Алтын башту сыргамды
Ай өткүрбей, ай өткүрбей
Беригер.

АЛТАЙ ЈАНГАР КОЖОНҒ

*Кырлан-кырлан тууларлу
Кан Алтайга баш болзын.
Кыйра буулап бажсырган
Кара јонго баш болзын.*

*Јайа түйшкен өзөктү
Јараш Алтайга баш болзын.
Јалама буулап бажсырган
Јон-албатым, баш болзын.*

*Ак өлөн бажы ак чечек,
Ат отозо — түйк сергиир.
Ак айан бажы ак чанкыр.
Бис мүргүзеес — сын сергиир.*

*Көк өлөн бажы көк чечек,
Көк боро јизе — түйк сергиир.
Көк айан бажы көк чанкыр
Бис мүргүзеес — сын сергиир.*

Аймактын Чага байрамынын ээжилери

Өткүретен өйи
2003 (кой)жыл,
кочкор айдын
8-чи күни
11-00 саат
эртен тура

Өткүретен жери:
Алтай Республика
Кан-Оозы аймак.
Мөндүр-Соккон журт,
«Шалтыр» кобыда.

АМАДУЗЫ:

- I. Алтай элдин жадын-жүрүми чактарга бузулбас ээжилериле, чүм-жандарыла колболып келген. Бу жандалып келген ээжилерди буспай байлап ла тооп, оног ары байыдып, орныктырып, чыныктаары.
- II. Алтайын байлаган чүм-жандарды орныктырган айас, эмдиги өйдиг жүрүмине кийдирип, жашөскүрим ортодо элбеде таркадары.

ЭЭЖИЛЕРИ:

- I. Эртен тура, күн чогын кырлардын бажына чачып ийген согында, озолондыра белетелген күрее-ташка келип, Алкышчы жагырып жаткан жылды алкап, күнге, Алтайына бажырып, сан салып, кыйра-жалама буулап, От-энени алкап, арчын күйдүрип, амадап экелген аш-курсагыла азырап, төрт талага ак сүтле чачылга чачып, алкыш айдар.
- II. «Сан саларына» келген кижиги жараштыра кийинген, колында кайынга буулайтан жаламалу, санга салатан аш-курсакту келер. Экелген курсагын отко салып, жаламазын буулап, бойында алканып, айыл-журтына, акту бойына, алган эжине, ак малына, бала-барказына быйан сураар.

БАЙРАМНЫНГ ÖДÖР ААЙЫ:

- I. «Жылдыстардын ойыны» — Чага байрамнын театрлык ачылтазы — 11 саатта.
- II. «Алтай албатынын чүм-жандарында «Курдын учуры ла онын кожон-жанарлары» деп көрү-маргаан.
- III. «Алтай аш-курсактын» ла «Тепшининг» көрү-маргааны.
- IV. «Чингмери учуктын жажыды» — Экинур журттын ус колду көкчизи Кудачина Мария Еркеевнанын жайаандык ижине учурлалган көрү-выставка.

- V. «Кой жылга — бистинг алкыжыс» — тошло тонгырган тӧнди тӧмӧн, малдын, уйдын терелерине отурып, санды тӧмӧн ыраагына жыгылаар. Мында ок аттын чанагына 10-12 кижиге отурып алала, тӧнди тӧмӧн жыгылаарына маргаандар ӧткӱрилер. Јенӱчилдерге сыйды Мӧндӱр-Соккон јурттын администрациясы белетейт.
- VI. Кан-Оозы аймактын кӱӱлик ле фольклорлык ӧмӧликтеринин ойын-жыргалы ӧдӧр.

Кӧрӱ-маргаандардын ээжилери:

I. «КУРДЫНГ УЧУРЫ ЛА ОНЫНГ КОЖОН-ЈАҢАРЛАРЫ»

Алтай албатынын кӧгӱс-ич культуразын анылап ла керелеп турган темдектердин бирӱзи КУР болуп јат. Курдын ээжилери, алтай элдин чӱм-јандарында кӧрӱм-шӱӱлтезиле, кожон-јангарыла бийик учур алынып, кӧрӱмјилӱ јерде туруп јат.

Алтай кижиге айылга солун айылчы келгенде, оног до ӧскӧ јыргалдарда айылчыга кур курчап, јылу сӧслӧ уйдејип, алкыш кӱӱнзейт.

Бу јакшынак јанжыгуларга тайанып, бӱгӱн баштапкы ла катап Чага байрамда курдын учурын элбеде кӧргӱзип ле јартаарына учурлай кӧрӱ-маргаан ӧткӱрилет.

Кӧрӱ-маргааннын ээжилери аайынча, туружаачылар элден озо Курга учурлалган јараш ла сӱрлӱ, кеен ле чӱмдӱ кожондорды, алкыштарды, табышкактарды ла албаты ойындарды билгир ле эптӱ тuzаланып билерине ајару эдилер.

Эн бийик бааланган сӱрлӱ јараш јангар кожонды, чагаачылар ончозы «Курдын кӧрӱзи» тӱгенер тушта, текши эл-јонло, от-очокты кӱреелей туруп, јангарлаар. Текши јангарда чагаачылар ончозы бир кижидий алтай кеп-кийимдӱ, курларын курчанган туружып јадылар.

II. «АЛТАЙ АШ-КУРСАК ЛА ТЕПШИ»

Элден озо тепши эткен ус кижиге керегинде кыска ла јарт јетирӱ эдер. (Ады-јолын, сӧӧк-тайагын, ӧскӧн-чыккан ла иштеген јерин. Кайда, кандый ӧйдӧ кӧрӱ-выставкаларда турушканын илелеп јартаар).

Кӧрӱ-маргаанда туружып јаткан ус кижининг эткен тепшилери канча ла кире кӧп болзо, бийик баалалар.

Тепши эдеечи ус кижиге керегинде таныштыру тӱгенген сонгында, сӧс ус кижиге берилип јат.

Экинчизинде, эн учурлузы — көрү-маргааннын туружаачылары тепшинин ээжилерине тайанып, тепшинин тузаланар учурын жартап ла көргүзип айдып јат.

Тепшинин чүм-јангы јаан болгонын ундыбайлык. Адакыда коо үндү келиндер, күреелей туруп, тепшиге учурлалган јангар кожон кожондоп јадылар.

Ајару: Кажы-бир јурттын туружаачылары тепши эткен ус кижини бойыла кожо экелбезе, тепши керегинде ончо јартамалды бойлоры айдып, көргүзип јадылар.

Тепшинин көрү-маргааныла коштой «Алтай аш-курсактын» көрү-маргааны катай өткүрилип јат.

Көрү-маргаанда ончо туружаачылар алтай кеп-кийимдү болор учурлу. Кажы ла көрү-маргаанды өткүретен өйи 8-10 минуттан ашпас учурлу.

Төзөмөл күрее.

СЦЕНАРИЙ

ЧАГА БАЙРАМ — 2003 ЖЫЛ

Алтай Республика
Кан-Оозы аймак
Мөндүр-Соккон јурт

Кой жылдын кочкор
айынын 8 жагызы

Өй 9 саат эртен тура. Којогор Болчоктын күнчыгыш эдегинде Чага байрамнын сагы салынат. Сан салынган кийнинде, «Шалтыр» кобы эдегинде 11 саатта Чага байрамнын театрлык ачылтазы башталар.

Байрам өдөр төс сцена кееркеде јарандырылган. Төрдө «Чага байрамла» деп јараштыра бичип салган уткуулду сөс. Мында ок јангырып кирген, Кой жылдын сомы јуралган. Тышкары алтай јараш кожондор ло сүрлү јараш күүлер јангыланат. Төстөк кырдын эдеги тошло тоңырылган јадат. Төс сценанан ыраак јок Чага байрамнын от-очогы јазалган турат. Очоктын эр јаны ла эпши јаны улус келип отургадый эдип, эптү ле кееркем-јилү јазалган. От-очоктын ээлери, Чага байрамнын сагын салган, тили чечен, ойгор көгүстү оочы сөөктү Тоедов Эчиш өрөкөн лө Мөнкү тууларга курчаткан Мөндүр-Соккон Алтайдын ады-јарлу чөрчөкчизи, ир-кит сөөктү Танытпас эјебис, от-очогын одырып, јаан айылчыларды сакып отурат.

Мында ок төс сценанын сол јанында көрү-маргаан өйдө керектү будактардан јазалган јаан от белен турат. Меес кырланды эдектей бир та-

бын кой, каарды чапчып одорлоп, санды төмөн түжүп келет. Жаан удабай жадып, ак жаланга, топшуурдын күүзи жагыланат. Бу өйдө байрам баштаачылар төр бажына чыгып, көөш казаны кайнаган, кочкор айдын Чага байрамын баштап жат (топшуур күүзи угулат).

1. Жакшылыкту күнле, күндүлү жерлештер, ага-карындаштар, эже-сыйындар! Жаггырган айдын жагызыла, ак курчулу, ак Быркан Алтайыска жакшынак күүн-санаанын, ырыстын ла ижемжинин, эл-жондык байрамы Чага байрам — Жагы жыл айланып киргениле ончогорды изү уткып турубус!
2. Күндүлү чагаачылар! Жаггырган кой жылда жер-Энебис, Эл-Алтайыс амыр турзын! Жүректе күйген ижемжи жылдызы, кой жылда кажыбыска ла сүүнчи, ырыс сыйлазын, сананган санаабыс бүдүп турзын, санаа-күүнибис бийик болзын! Экү жаба: Чага Байрамла! Жагы жылла (изү колчабыжулар)!

*Жаггырган айдын жаркышы
От-очокко камылзын.
Кан-аймактын Чагазы
Калык-жонды жыргатсын!
Ак санаа ла ару күүн
Алтай үстин жарытсын.
Кой жылда эл-жоныс
Амыр-энчү, жакшы жатсын!*

Айылдын ээлери очокто күйген отко арчын салып, алтай аш-курсактан теежилеп күндүлейт.

(Кожонг «Чага байрам»)

Быйан болзын!

*Эне жеристинг энчилик кеешинде
Жердег тебилген көк таман чечектий
Чактар түбин чарыган
Чага байрамыс, жагы жыл
Эбирин келерде, кандый жараи!*

О, сүрекей жолду айттын, озогы байрам орныкканы жакшы эмей. Устибисте Орчылан — жажытту телекей деп бис билерис. Жебренте алтайлар жер-телекейдин телкемдериле куба чөлдөриле өдөрдө, озор жолында жылдыстарла баштанган. Өйди озор жылдыстар ажыра билген-чокымдаган.

Кижиги тенгеридеги жарык жылдыстарды бириктирип, таныш андар, улус, не-немелер көрүп, озорго аттар берген. Көп тоолу жылдыстардын аттары соожындарла кеп куучындарла колбулу. Бүгүн бу жакшынак жагжыгуларга тайанып «Чага байрамнын» ачылтазын жылдыстардын ойыныла баштап турубус.

(Сүрлү жараи күү угулат).

Бу өйдө Чага байрам өдөр ак јаланга, кырлар эдегинен аттарга минген жылдыстар, бирдег, экиден сыр манда учкулап, јангыс јерге јуула тўжип «јылдыстардын ойынын» ойноп јадылар.

Јылдыстардын ойыны тушта ак јаланга микрофон ажыра үлгерлик јолдыктар угулат.

*Јангыраган айдын сегис јангыда
Чагкыр тегери эсигин ачып,
Сологы тепкишти узада салып,
Алтын бозогоны эм алтап,*

*Алын колун суна салган,
Алтын јалын серний соккон,
Ак јалду аттарга минген
Алтын-мөнгүн жылдыстар*

*Ай-таналу мөнгүлер курчаган
Чарас-Бажы Бай Алтайга,
Айры суулары күнге чалыган
Ак байрамду кин Алтайга*

*Үзегилери шыгыражып,
Куйушкан-нокто мызылдаган
Айлаткыш түбинег жылдыстар
Айланып түшпей канайтты.*

*Карайлап чыккан аттар тискишин
Кайра тартып жылдыстар түшти
Туйгактар алдынаг көбү кар
«Шалтыр» кобыны бүркеп ийди.*

*Јелишкир аттар јергелей јелет
Јебрен јеристиг сыны јетилет.
Кееркемји јаражын жылдыстар сыйлап,
Јүзүн өгдөлип, јууктап келет.*

*Мус тайга колтыгында
Мунг албаты јуулыптыр
«Јылдыстардын ойынын»
Јыл туркунына сакыптыр.*

*Көгөрип күйгөн жылдыстар кийининег
Көөрөм кожоңдор база угулат.
«Чарас» деген кожоңчы өмөлик
Чага байрамды мактап келет.*

*Сурт эткен аргымак аттар
Сурт эдип једин келди.
Омок -седег он эки жылдыс
Орчылаг түбинег эзен экелди.*

(Топшуур күүзи аайынча)

Күндүлү чагаачылар! Айлаткыш түбинег айланып түшкөн эг жаркын-ду жылдыстардын ады-јолыла јууктада танышкан айас, жылдыстарды ла јаан айылчыларды Чага байрамның от-очогына кычырып турубус!

(Топшуур күүзи)

Уткыгар! Слердин алдыгарда ак-боро аргымакка минген алтын телекей ороондо јаткан, алтан түмен жылдыс башкарган «Алтын-Казык» айлана согуп айылдап келди.

*Алтын-Казык өрөкөн
Алтайымның темдеги
Айланайын алдаарга
Алкыш береер өрөкөн.
Кой-малысты болгожыш
Корулап жүреер өрөкөн.
Короты јонды болгожыш
Курчап жүреер өрөкөн!*

«Алтын-Казык» Чага байрамның айылчылары алдыла өдүп, олардын кийин јанына барып туруп јат. Алтын-Казыктын өткөн јолыла ончо жылдыстар ээчий-деечий өдүп јадылар.

*Алтын булунду Алтайда
Алтындалып Күн чыкса,
Алтын сүрлү Алтайым
Алтын-торко көрүнер.
Чын ба?*

Чагаачылар: Чын!!!

Күн ичкеери јортып «Алтын Казыктын» јанына барып туруп јат.

*«Эгир жылдыс» келгесин
Чагада ойын-јыргал баиталар.
Кара көстү көөркийлер*

*Карузыжып бой-бойын табыжар.
Чын ба?*

— Лииттер: Чын!!!

«Эгир жылдыс» ичкеери жортып Күн жылдыстын жанына барып туруп
жат.

*Көс кылбыгар «Таг Чолмон»
Күнчыгыштаг чагылды.
Чарас-Бажын эм көстөн,
Чагабыска жет келди.*

«Таг чолмон» ичкеери жортып, Эгир жылдыстын жанына барып туруп
жат.

*Эс-бос болбой жадып
Эзин салкын согуп ийди
Элү туулар көксине
«Эскин» жылдыс тура түйшти.*

«Эскин» жылдыс ичкеери жортып «Таг Чолмоннын» жанына коштой ту-
руп алды.

*Тоозы жок жылдыстар ортодон
«Тойтык Эмеен» таньлу эмей
Эй! Улустар жол жайлагар
«Тойтык эмеен» төргө өтсин!*

«Тойтык эмеен» ичкеери жортып, «Эскин жылдыстын жанына барып ту-
руп жат.

*Орчылаг түбинег жаркындалып,
«Очок» жылдыс база түйшти
Көрнө оттый «Кызу жылдыс»
Көн ырыс, сүйнчи экелди.*

«Очок» жылдыс ичкеери жортып «Тойтык-Эмеен» жылдыстын жанына ба-
рып туруп жат.

*«Саламчы» деген жылдыс бар
Кардын жолун ол баштаар.
Жагырган жыл кандый болор?
«Саламчыны» көрүп айдыгар!*

«Саламчы» ичкеери жортып «Очок» жылдыстын жанына туруп жат.

*«Жети каан» деп ол жылдыс
Жети айланза таг адар.
Көгөргөн чокту улу жылдыс
Көрүп ийзе, калак жыгылдаар!*

«Жети каан ичкеери жортып «Саламчы» жылдыстын жанына туруп жат.

Уткыгар! Чага байрамның от-очогын көстөп, көк-боро аргымакка минген, сооҗын куучын телекейдин алып кезер жылдызы, «Үч мыйгак» ак аястаң айланып, айылдап келди.

*Озо, озо чактарда
Отурган улус жок тушта
Көк боро атка минген
Көгүтей агчы журтаптыр.
Алтай үстүн айланып
Аг-кушты кырыптыр.
Мыны көргөн Үч-Курбустан
Көгүтейди көк аяска
Көк боро адыла катай
Чыгара тартып апартыр.
Ол өйдөг ала көк аяста
«Үч-Мыйгак» деп жылдыс табылтыр.*

«Үч-Мыйгак» ичкеери жортып «Јети каан жылдыстың јанына туруп јат.

*«Күрсүлдеп» чыккан не табыш?
Кандый жылдыс болотон?
Табышакты кем табар
Тапкан кижиге сый сыйлалар.*

(Тайгыл)

*Чын ла чын айтыгар
«Тайгыл» деген жылдыс бар.
Сыйды келип алыгар,
«Автографту» сый болор.*

«Тайгыл» жылдыс ичкеери жортып, сыйды јенүчилге сыйлап, бойы барып «Үч-Мыйгактың» јанына туруп јат.

*Ай јаркынду тегери алдынаң
«Мечин жылдыс» тинилдеп көрүнди,
Јаңгырып чыккан «кой»јылды
Јер-энеге эчидип эжелди.*

«Мечин жылдыс» келген кийнинен, ичкеери жортып «Үч-Мыйгактың» јанына барып туруп јат. Мызылт эткен жылдыстар кийнинен кееркеде јазалган чанакту аттар келип јат.

Уткыгар! Чага байрамның от-очогын көстөп, јаңгырып чыккан Кой жыл, Чарас-Бажы Алтайдың эн јаан јашту ла тоомјылу өрөкөндөрүн чанакта тартканча једип келди.

(Изү колчабызсулар)

Кой жыл келген бойынча «Чага байрамның от-очогының жанына тура түжет. Жаан жашту өрөкөндөр, от-очоктың жанында озолодонг белетеп салган жымжак төжөктөргө, эр улус — эр жанына, эпши улус — эпши жанына барып отурып жадылар.

(Жараш күү угулат)

*Ойында, чагада, жыргалда
Ойгор кептү каргандар,
Төп куучында, тоомжыда
Төр базсында отургар.
Ак баштулардың сөзи — сөс
Алдын кечпей байлап жүрелик
Жаштар слердег жаш алзын
Жакишылыкка табышыш.
(Топшуур күүзи аайынча)
Адар жараш таг адын
Алтын-күмүш күн чыкты
Айлу-күндү Алтайга
Ак-байрам айланды.
Чагкыр чечеги, жайылган жеристе
Чага байрамның оды камылзын,
Ак жылдысту тегери алдында
Алтай тергеебис амыр турзын.*

Отты алкаганы

Сөс оочы сөөктү Тоедов Эчиш өрөкөнгө берилет

*Көөш казаны кайнаган
Кочкор айдың күнүнде
Арчыла аласталган,
Акла үрүстелген
Агару Алтайыстыг
Ак курчуулу кырларынаг түжүп,
Чарас-Базсы Алтайды көстөп,
Аймактыг Чага байрамына келген
Чагаачыларды ла айылчыларды
Чага байрамның от-айагында
Акту күүшибистег изү уткып турубыс!*

(Айылчыларды уткыган жагар кожсонгның күүзи аайынча, жиит келиндер айылчыларга удурга базып, келген улусты чегенге күндүлөйт.)

(Жагар кожонг)

Күндүлү чагаачылар, айылчылар! Айланып келген Чага байрамла — Жагы жылга байрамдык уткуулын, мөнгү тууларга курчаткан, Мөндүр-Соккон журт администрацияның жааны, Толоев Леонид Михайлович айдып жат.

(Л.М. Толоевтинг уткуулы)

Быйан болзын!

*Айдыг-күнниг жаркыны өткүре
Алтай жеримде алкыштар айдылзын.
Жагырган жылда эл-жоныс
Амыр-энчү, жагышы жатсын!*

Айланып кирген ак байрамла, Жагы жылга эл-жонго байрамдык уткуулын, Кан-Оозы аймактын муниципал төзөлмөзининг администрациязының жааны, Маиков Леонид Донскоевич айдып жат.

(Л.Д. Маиковтынг уткуулы)

Быйан болзын!

*Согоондый өдүгү санаа
Кой жылда көп болзын!
Кин Алтайдыг эл-жоны
Калык болуп, өгжисип өссин!*

Байрамдык уткуулын, «Мөндүр-Соккон» СПК-ның жааны, Махалин Василий Николаевич айдып жат.

(В.Н. Махалиннинг уткуулы)

*Чага байрамның от-очогын көстөп,
Улалу каладаг жаан айылчылар келди.
Судуры бийик бай Алтайдыг эл-жонын
Чага байрамла акту жүректенг уткууп келди.*

(Микрофонның жанында Алтай Республиканың Башчызы, Алтай Республиканың Башкарузының Председатели Михаил Иванович Лапшин).

(М.И. Лапшиннинг уткуулы)

*Өйдиг чыдымына чыдымкай болуп,
Өрө өзүп эл бололы.
Ак чечектү агару жеристе.
Алтай адысты бийик тудалы.*

(Микрофонның јанында Алтай Республиканың Эл Курултайының
Председатели Игорь Эжерович Яимов) (И.Э.Яимовтың уткуулы)

Айткан бистиг алкыш сөзис

Ак -жарыкты айланып барзын.

Мөгүн Көй жыл Алтай тергеебиске -жеристе

Көп јакшы, сүүнчилер эжелзин!

(Микрофонның јанында Эл-Курултайдың депутады, «Магистраль»
ЗАО-ның јааны Калай Колиевич Шатин (К.К. Шатинниң уткуулы).

Эмил сайлу кузукту

Эне-Төрөл јеристе,

Алтын-сайлу кузукту

Ада-Төрөл јеристе

Элдинг байрамы Чага байрам

Мынайып ла улалзын.

Элди јонды јыргадын,

Јаңы јылыс јол алынзын!

Јаан ла учурлу сөс Алтай албатының Эл-башчызына, кыпчак сөөктү,
Шлыков Константин Јоргончиновичке берилип јат.

(К. Ј. Шлыковтың уткуулы)

Күндүлү јерлештер, айылчылар! Чага байрамның одын көнжидип,
Кой жылда јылы кирген 12,24,36,48,60,72,84 јашка тайангандарды Чага
байрамла изү уткып турубис!

Кой жылда чыккан ага-карындаштар, эје-сыйындар

Арчын јытту Алтайда алкы бойыгар омок јүригер.

Алтын сыныгар артабазын, арга-күчигер астабазын!

Койдый семис болыгар! Койондый ак болыгар!

Су-кадыгар бек болзын, санаа-күүнигер омок болзын!

Кой жылда чыккан, јаан јашту өрөкөндөргө алтай јанла кур курчап
јадылар.

Күн жаркынду байрамыс

Чарас базсында өдүн јат.

«Кан-Ойрот» өмөлик

Кой жылда чыккандарга

Кожонгың бүгүн сыйлап јат.

(Кожон «Јаңы јыл»)

(Кожон өйинде, төс сценага Келей журттаг «Байана» деп кожончы өмөлик чыгат.)

Быйан болзын!

*Төрөл очоктыг жылды
Төрт талага жайылзын.
Кочкор айдыг чагазы,
Ырыс, сүүнчи эжелзин.*

(Кожон «Кара куча»)

Быйан болзын!

Күндүлү жерлештер! Айылчылар! Чага байрамды оног ары улалтып, Чаганын эг сүрлү, эг жараш көрү-маргаандарына слерди кычырып турубыс!

(Жараш күү аайынча)
*Мызылт эткен муг жылдыс
Курчу-быйан сыйлазын.
Көк чечек Алтайыста
Көрү-маргаан баиталзын!*

Бу өйдө он эки жылдыс, жаңыс жерге жууп салган кургак будактарды, отык чагып күүдүрип жат. От текши күйген согында, жылдыстар отты айландыра, журттардан келген чагаачыларла кожо күн аайынча айланып, жагар кожон баштайт.

*Үстүбисте үч чолмон
Жаркынына ойнойлык
Үч талалу Алтайдыг
Ыжыгына журтайлык.
Төбөбисте төрт чолмон
Жаркынына ойнойлык
Төрт талалу Алтайдыг
Ыжыгына журтайлык.*

(Жараш сүрлү күү аайынча)

Күндүлү чагаачылар! Көрү-маргааннын туружаачылары!

А эмди көрү-маргаанда, кем-кемнин кийнинег чыгарын слерге оточокты айландыра турган айлаткыш түбининг эг жаркынду жылдыстары көргүзип ле айдып берер. Бу өйдө жараш күү аайынча журттардан келген чагаачылар, жаркындалып күйген жылдыстарга удур базып, бойына жарган номер-жылдысты чыгара тартып жат.

*Суркураган сур жылдыстар
Жолыгарды слердинг жарытсын.
Ак аястынг түбинег
Ару жеңүлер шокшолзын.*

(*Жараш күү улалганча*)

Жребий тартылган кийнинен жюри-камысла таныштыру өдүп жат.

Көрү-маргаанның ээжилериле таныштыру өдүп жат.

(Баштапкы көрү- маргаанның туружаачылары жараш күү аайынча төр бажына кычырылып жат.)

*Көрү-маргаанның ончо туружаачыларына
Ырыс, сүүнчи, жеңүлер күүнзейдис.
Озогызын ойгозып, ойгорлыгын эзелтип жүргенигерге
Отурган эл-жон алдынан, алкыш-быйан айдадыс!*

(*Жараш күү аайынча*)

Алтай албатының чүм-жандарында «Курдың учуры ла курдың кожоң-жангарлары» деп көрү-маргаан өдүп жат.

(*Кажы ла өткөн эки көрү-маргаанның кийинег бир художественный номер барып жат*)

Бије «Курлар» Көзүл журттың бијелик өмөлиги көргүзет.

Күндүлү чагаачылар! «Курдың учурына ла курдың кожоң-жангарларына учурлалган көрү-маргаан түгенди. Тоолу өйдөң энг сүрлү, энг байлык «Алтай аш-курсактың» ла «Тепшининг» көрү-маргааны башталар. А эмди төр бажына Келей журттан келген «Байана» деп фольклорлык өмөликти кычырып турубус (*«Байана» өмөликтинг күүлик уткуулы*).

Быйан болзын!

(*Тошуур күүзи аайынча*)

Күндүлү чагаачылар! Чага байрамды онон ары улалтып «Алтай аш-курсактың» ла «Тепшининг» көрү-маргаанын баштап турубус.

*Агаш аяк, тепши
Ада-өбөкөбистинг ар-жөөжөзи
Айылчы, төрөгөн айылдап келзе,
Тепшиге салылат, койдың төжси.
Чын ба? — Чын!!!*

Бу өйдө баштапкы номерле көрү-маргаанда турушкан журттың чагаачылары ончозы бир кижидий «чын» деп айдала тепшининг көрүзин баштап жат.

«Алтай аш-курсактын» ла «Тепшининг» көрү-маргааны өдүп жат.
(*Кажы ла өткөн эки көрү маргаанныг кийинег бир художественный номер барып жат.*)

Күндүлү чагаачылар! «Алтай аш-курсактын» ла «Тепшининг» көрү-маргааны түгенди. Тоолу өйдөг «Чинмери учуктын жажыды» деп Экинур журттынг ус колду көкчизи Кудачина Мария Еркеевнаныг жайаандык ижине учурлалган ойын-соотту куучын-кумый өдөр.

«Чинмери учуктын жажыды»— 25 минут. Быйан болзын!

*Жакшызы көп Чага байрам
Жаанга, жашка жаразын!
Шалтыр кобы-өзөктө.
Чага байрам улалзын!*

Күндүлү чагаачылар! «Кой жылга алкыжыс» деп эн сүрлү ле көрүмжилү — тошло тонгырган төгнөг жыгылайтан ойын-маргаанды баштап турубис.

Аттынг чанактарына отурала, ыраагына жыгылаар көрү-маргаанда чыйрак ла эпчилиин жалтанбас ла капшуунын көргүскен өктөм жүректү чагаачыларга сыйды Мөндүр-Соккон журттынг администрациязы сыйлаарга молжу алынган.

(Жараш сүрлү күү угулат)

Кой жылга бистинг алкыжыс деп көрү-маргаан өдүп жат.

Күндүлү чагаачылар! Чага байрамга учурлаган көрү-маргаандар түгенди. Тоолу өйлөрдөг көрү-маргаандардын уч-турултазы жарталар. А эмди күүлик толкуда албаты-адын аданган күүлик өмөлик «Кан-Ойрот». (*«Кан-Ойрот» кожондойт*)

Быйан болзын!

Күндүлү чагаачылар, айылчылар! Сакылталу өй једип келди. Микрофоннынг јанында жүри-камыстынг јааны...

(Жараш сүрлү күү аайынча јегүчилерди кайралдаары өдүп жат.)

Көдүригилү айалгада «Чага байрамнынг» очогы Көзүл журттынг чагаачыларына табыштырылат. Келер Мечин жылда Чага байрам Көзүл журттынг јеринде өдөр.

*Күндүлү јерлештер, айылчылар!
Чарас-Бажында өткөн аймактынг
Чага байрамы түгенди.
Агарган јагы тагдакка јүткит,
Албаты-јоным јакшы јадыгар.
Јүрүмнинг магыла тең алтап,*

*Јер-энебисте ээ болуп журтагар!
Јагырап чыккан Кой жылда
Таши очогор тайкылбазын,
Талкан-күлеер чачылбазын.
Курут, сарју, ак быштак,
Талкан, көчө ток курсак
Јагы жылда көп болзын.
Көөрчөк сүдеер ажын јатсын,
Күн чегенеер толо турзын.
Тепши айагар курсакту јатсын,
Төрөгөн-төркин келгезин
Курдаг курчап, күндүлеп жүреер.
Ак малыгар арбындап өссин,
Алки бойыгар Алтай јеристе
Амыр-энчү журтагар!*

(Кайдын күүзи јагыланат)

Келер туштажуларга јетире јакшы болзын!

*Сценарийди тургускан кижиси
Тожыла Енчинов.*

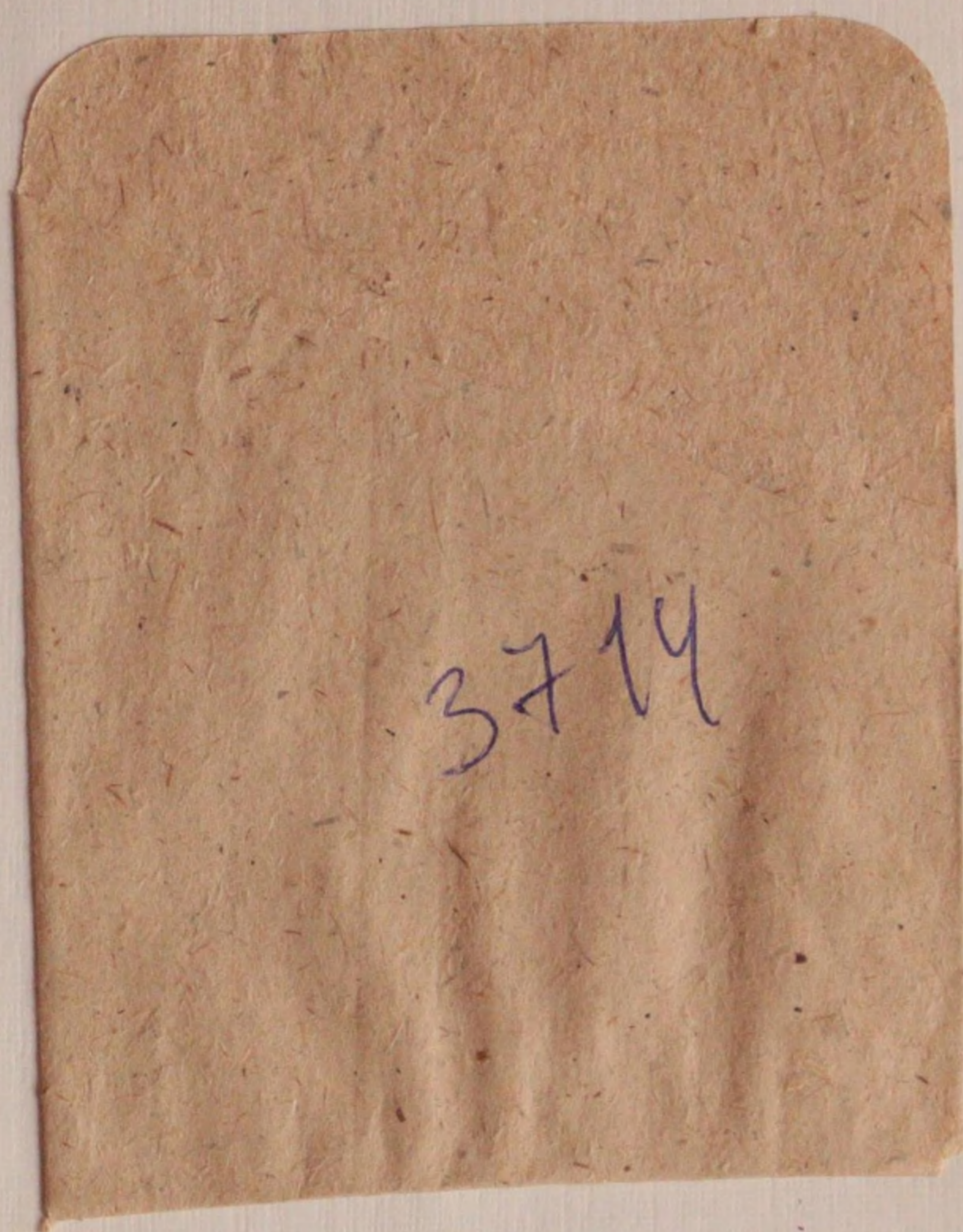
ТУЗАЛАНГАН БИЧИКТЕР

1. *Чага байрамның чүм-жангдары* — «АЧ» газет, 2001ж. чаган айдын 27-чи күни. Филология билимдердин кандидады К. Укачина.
2. *Алкыштар айткан кижиси* — Тоедов Эчиш Нөкөрөвич, 70 жашту оочы сөөктү. Келей журт.
3. *Ай-күнниң байы* — «Алтай жан» бичиктенг 1996 жыл.
4. *Отло колбулу чүм-жангдар* — Айткан кижиси Тодоев Эчиш Нөкөрөвич. 70 жашту оочы сөөктү. Келей журт.
5. *Арчын*. «Алтай жан» деп бичиктенг 1996 жыл.
6. *Жалама-кыйра* — «Алтай жан» деп бичиктенг 1996 жыл.
7. *Алтай албатының жылтоолошторының учуры*. — «АЧ» газет, 1991 ж. кичү изү айдын 14-чи күни. Курай журттаң Торык Енчинов.
8. *Жылдар. Жылдар. Жылдардың белгези*. — Б. Укачин. «Он эки жыл керегинде айдылган сөс» деп бичиктенг.
9. *Алтай албатының ойындары*. — «АЧ» газет 2001 ж. сыгын айдын 12-чи күни.
10. *Чага байрам (кожон)*, сөстөри К. Тепуковтын, күүзи В. Хохолковтын
11. *Күн алдында бир терек (кожон)*, сөстөри албатының, күүзи В. Хохолковтын.
12. *Жанар кожон* — «Алтай жанар кожон» № 3 стр. 274, 320.

БАЖАЛЫКТАР

Жайалтазы жайылган, Тожыла!	4
Чага байрам — Алтай Жаңы жыл	6
Алтай-Кудайыма баш болзын!	6
Чага байрамга белетениш	7
Жайык ла тагыл-санг	8
Чаганы өткүрери	8
Алтайына бажырганы	9
Алкыштар	10
Кан-Оозы аймакта Чага байрам качан, кайда өткөни ле өдөри аайынча түүкилик жетирү (1996 жылдан бери)	13
Ай-күнниң байы	14
Отло колбулу чүм-жангдар	14
Арчын	15
Жалама-кыйра	16
Жылдар, жылдар	19
Жылдардың белгези	19
Алтай албатының ойындары	20
«Алтын-чакының» көмзөзінде	25
Чага байрамның көрү-маргаандарында согулган фотожуруктар	26
Чага байрам (кожон)	30
Күн алдында бир терек (кожон)	31
Алтай жанар кожон	32
Аймактын Чага байрамының ээжилери	33
Көрү-маргаандардың ээжилери:	34
Чага байрам — 2003 жыл (сценарий)	35
Тузаланган бичиктер	48

40

3714

Сдано в набор 30.01.2004 г. Подписано в печать 18.03.2004 г.
Формат 60x84^{1/16}. Печать офсетная.
Объем 3. п. л.
Тираж 300 экз. Заказ 877.

Отпечатано в ГУП «Горно-Алтайская республиканская типография»
649000 г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

40-00